

Dariusz Bobak¹, Marta Pottowicz-Bobak²

¹Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Rzeszów

²Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski

Polska Południowo-Wschodnia – pogranicze kulturowe w górnym i schyłkowym paleolicie

Tereny południowo-wschodniej Polski (zwane też Rzeszowszczyzną), rozumianej tu jako mniej więcej odpowiadające dzisiejszemu województwu podkarpackiemu, należą do części naszego kraju tyleż interesujących, co słabo rozpoznanych. Badania archeologiczne prowadzone od ponad dwudziestu lat z udziałem geomorfologów z ośrodka lubelskiego, kierowanego przez Jubilatkę i Bohaterkę tego seminarium, pozwoliły na rozpoznanie badanego terenu na tyle dobre, że możliwa jest jego bardziej syntetyczna charakterystyka. Oczywiście, należy mieć świadomość, że badania te, zwłaszcza archeologiczne, są nadal niewystarczające, a przedstawiane hipotezy są propozycjami, które wymagają dalszych prac i weryfikacji. Już dziś jednak możemy uznać, że oryginalny charakter tych terenów wynika z faktu, iż to tu graniczą ze sobą dwa światy – Zachodu i Wschodu Europy.

Tereny południowo-wschodniej Polski w przyjętych tu granicach obejmują tereny Karpat i Pogórza na południu oraz Kotliny Sandomierskiej na północy. Najważniejszymi elementami, które mają wpływ na kształtowanie się obrazu kulturowego tego zakątka, są Brama Przemyska, stanowiąca łącznik między dorzeczem Sanu i Dniestru, oraz San i jego dolina, wyznaczające, jak się wydaje, główny szlak komunikacji i rozprzestrzeniania się przynajmniej części osadnictwa na osi południe-północ.

Najwcześniejsze fazy osadnictwa na omawianych tu terenach, przypadające na środkowy paleolit (st. Przemysł ul. Słowackiego, Ruszelczyce) i prawdopodobnie także na okres przejściowy między paleolitem środkowym i górnym (st. Rzeszów-Biała), są poświadczone bardzo słabo i bez możliwości osadzenia ich w bardziej dokładnym kontekście chronologicznym. Odkrycia ze stanowisk w Przemysłu (Kozłowski 1963) i Ruszelczycach (Połtowicz-Bobak i in. 2009) należy łączyć z musterienem (Połtowicz 2004a; Łanczont, Sosnowska 2005). Obydwa te stanowiska znajdują się na lessowych terenach w dolinie Sanu (Połtowicz 2004b; 2004a; Połtowicz-Bobak i in. 2009). Z takimi terenami związane jest także niepublikowane dotąd stanowisko Rzeszów-Biała.

Na obecnym etapie badań można więc uznać, że początki osadnictwa na terenach południowo-wschodniej Polski przypadają raczej na wcześniejsze fazy ostatniego zlodowacenia (po pierwszy pleniglacjał) bądź ostatni interglacjał (eemski), a więc na czas pomiędzy około 125 000 a 50 000 lat temu. Znane dziś mustierskie zabytki krzemienne – z Przemysłu i Ruszelczyc – pozwalają na odnoszenie ich do osadnictwa zachodniej Ukrainy (np. stanowisk w Jezupolu, Wielkim Hliboczku i Mołodowej) (Sytnyk 2015; Bobak, Połtowicz-Bobak 2018).

Większość śladów osadnictwa paleolitycznego łączy się z paleolitem górnym i schyłkowym. Nie ma jak dotąd pewnych znalezisk, które by można łączyć z wczesną fazą górnego paleolitu, tzn. oryniakiem. Posiadamy natomiast dowody na wykorzystywanie tych terenów przez ludność grawecką, a następnie magdaleńską. Te dwa kompleksy kulturowe wydają się najciekawsze w kontekście pogranicza kulturowego pomiędzy Europą Środkową i Wschodnią.

Materiały graweckie są nieliczne i słabo rozpoznane – najbardziej znane pochodzą z Przemysłu, z dawnej cegielni Teicha (Kozłowski 1963; Połtowicz 2004a). Obok nielicznych zabytków krzemiennych znaleziono tam kościany nóż, który odnoszony jest pod względem typologicznym do terenów wschodnioeuropejskich (Osiński 1932; Kozłowski 1963). Jako wschodniograweckie został określony przez J.K. Kozłowskiego (1963) górny poziom kulturowy w Przemysłu-Orzechowcach, w którym znaleziono węgle drzewne i drapacz wiórowy, ale reinterpretacja profilu przez M. Łanczont sprawia, że klasyfikacja ta jest dyskusyjna (Kozłowski 1963;

Łanczont, Sosnowska 2005). Z grawetieniem połączono także pótylczak znaleziony w Wesolej (powiat Brzozów) (Dagnan-Ginter, Parczewski 1976).

Do grawetieniu lub być może epigrawetieniu zalicza się część materiałów ze stanowiska Terliczka 4 oraz być może znaleziska z powierzchni ze stanowiska w Nowej Wsi (Gębica, Mitura 2005; Mitura, Pasieka 2005).

Należy także wymienić w tym miejscu przebadane częściowo w drugiej dekadzie XXI wieku epigraweckie stanowisko w Świątem koło Radymna (Łanczont i in. 2020). Jako jedyne z wymienionych dostarczyło ono dobrze udokumentowanych danych stratygraficznych, które w połączeniu z datowaniami OSL pozwoliły na określenie zaskakująco późnej pozycji chronologicznej (młodsze niż 15 500 BP). Wydaje się, że stanowisko to jest jedynym tak późnym stanowiskiem epigraweckim. Pozostałe, graweckie, należy łączyć z okresem znacznie starszym, poprzedzającym okres wyludnienia przypadający na LGM *sensu stricto*; wiek ewentualnych materiałów epigraweckich jest nieokreślony (Połtowicz-Bobak, Bobak 2020).

Lepiej rozpoznane jest osadnictwo magdaleńskie. Spośród pięciu znanych dziś stanowisk trzy są bardzo dobrze lub dobrze rozpoznane i opisane (Hłomcza, Wierzawice, Łąka) (Łanczont i in. 2002; Połtowicz-Bobak i in. 2014; Bobak i in. 2017), kolejne – w Grodzisku Dolnym i Przemysłu są słabiej udokumentowane, ale mogą wyznaczać punkty eksploatacji terytorium przez ludność magdaleńską (Połtowicz-Bobak 2020).

Interpretacja stanowisk graweckich i epigraweckich, podobnie jak osadzenie ich w kontekście kulturowym i chronologicznym, jest trudna. Nie znamy bowiem żadnych bezwzględnych datowań poza serią dat OSL z epigraweckiego stanowiska w Świątem, brakuje także dobrych opracowań materiałów, z których większość nie posiada kontekstu stratygraficznego, zaś dane dotyczące ich charakteru są szczątkowe. Niemniej nawet ograniczona analiza pozwala na uzyskanie informacji ważnych dla określenia statusu południowo-wschodniej Polski jako strefy pogranicza „zachodnio-wschodniego”.

Najbardziej charakterystyczne i najlepiej osadzone w kontekście taksonomicznym jest stanowisko z Przemysłu. Mimo że większość znalezisk pochodzi z ratowniczych zbiorów K. Osińskiego z 1932 roku i kolejnych zbiorów sprzed 1939 roku, to jednak na podstawie analizy zabytków, zwłaszcza kościanego noża, można wiązać je z tzw. kulturą kostienkowsko-aw-

diejewską i terenami wschodniej Europy. Najbardziej znane stanowisko zaliczane do tego samego facjesu grawetienu to obozowisko Kraków ul. Spadzista (Sobczyk 1995; Wilczyński 2016). Przemysł stanowi punkt na drodze łączącej tereny Europy Środkowej i Wschodniej.

Bliskie związki z terenami wschodnimi potwierdza też stosowanie surowców naddniestrzańskich. Ich wykorzystanie najlepiej poświadczone jest w Świątem, w którym z surowca tego wykonana jest całość inwentarza, ale artefakty z niego notowane są także na stanowisku w Terliczce. Z kolei radiolaryt, z którego wykonano półtylczak z Wesolej, każe odnosić go do terenów południowych (Karpaty).

Wydaje się więc, że tereny południowo-wschodniej Polski wyznaczają dla społeczności graweckich i epigraweckich obszar tranzytu pomiędzy Europą Środkową i Wschodnią, pomiędzy dorzeczem Wisły i Sanu oraz Dniestru. Wskazują na to zarówno powiązania kulturowe, jak i surowcowe. Te dwa regiony – środkowo- i wschodnioeuropejski – stanowiły terytorium okupowane przez społeczności późnograveckie w początkach LGM. Bezwzględne datowania stanowisk polskich, słowackich i ukraińskich wskazują, że osadnictwo przesunęło się z zachodu na wschód w miarę upływu czasu i rozwoju LGM. Tereny południowo-wschodniej Polski leżą na tej trasie. Zaskakująco młoda chronologia stanowiska w Świątem, znacznie późniejsza niż osadnictwo epigraweckie zarówno w Polsce, jak i w zachodniej części Ukrainy (Naddniestrze) (Łanczont i in. 2020; Wiśniewski i in. 2017), wymaga dyskusji.

Inaczej wygląda sytuacja w przypadku osadnictwa magdaleńskiego. Stanowiska magdaleńskie południowo-wschodniej Polski wyznaczają granice zasięgu tego kompleksu kulturowego, które – jak się wydaje – biegną wzdłuż linii Sanu. Jednocześnie wydaje się, że osadnictwo to rozpoczyna się tu później niż na innych terenach środkowej Europy (Połtowicz-Bobak 2020). Jego charakter wskazuje, że tereny te są faktycznie rubieżą magdalenieniu. W przeciwieństwie do grawetienu granica ta wydaje się dość ścisła; nie ma bowiem dowodów na obecność osadnictwa magdaleńskiego na terenach dzisiejszej Ukrainy, a ewentualne relacje poświadczają jedynie pojedyncze importy krzemieni wschodnich na stanowiskach magdaleńskich (tamże).

Podobnie obszary dzisiejszej Rzeszowszczyzny leżą na granicy kręgu Federmesser (Sobkowiak-Tabaka 2017), a pochodzące z nich artefakty, które można ewentualnie łączyć z tą tradycją, to nieliczne znaleziska bez czytelnego kontekstu chronostratygraficznego (Bobak, Połtowicz-Bobak 2011).

Notowane na terenach południowo-wschodniej Polski ślady osadnictwa świderskiego to zarówno pozostałości obozowisk (Terliczka 5, Łąka 1-16), jak i najczęściej ubogie znaleziska, w tym liściaki i rdzenie, które wyznaczają terytorium eksploatowane przez społeczności zaliczane do tej kultury. Podobnie ubogo prezentują się znaleziska z terenów sąsiadującego z omawianymi tu terenami zachodniego pogranicza Ukrainy. Obszar ten znajduje się na wschodnich granicach zasięgu klasycznej kultury świderskiej, ale jednocześnie wewnątrz obszaru zajmowanego przez tradycje liściakowe (Bobak, Połtowicz-Bobak 2018, tam dalsza literatura).

Ograniczona liczba źródeł, jakimi dziś dysponujemy, nie pozwala na wyczerpującą analizę, nie daje też odpowiedzi na szereg możliwych do postawienia pytań. Widać jednak, że tereny te stanowią ważny punkt na mapie osadnictwa paleolitycznego, stanowiący raz rodzaj pomostu, kiedy indziej zaś granicę pomiędzy Wschodem a Zachodem Europy. Widoczna jest też kluczowa dla rozwoju osadnictwa paleolitycznego rola Sanu.

Bobak D., Łanczont M., Mroczek P., Połtowicz-Bobak M., Nowak A., Kufel-Diakowska B., Kusiak J., Standzikowski K., 2017. Magdalenian settlement on the edge of the loess island: A case study from the northern foreland of the Carpathians (SE Poland). *Quaternary International*, 438, 158–173. DOI: 10.1016/j.quaint.2017.04.034

Bobak D., Połtowicz-Bobak M., 2011. Osadnictwo starszej i środkowej epoki kamienia na terenach Podkarpacia w świetle badań na trasie autostrady A4 w latach 2005–2011, [w:] S. Czopek (red.), *Autostradą w Przeszłość. Katalog Wystawy*, FROA, IA UR, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Rzeszów, 25–43.

Bobak D., Połtowicz-Bobak M., 2018. Starsza i środkowa epoka kamienia w dorzeczu rzeki Wiszni, [w:] S. Czopek (red.), *Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, 107–115.

Dagnan-Ginter A., Parczewski M., 1976. Dwie kolekcje archeologiczne z Pogórza Dynowskiego. *Materiały Archeologiczne*, 16, 5–28.

- Gębica P., Mitura P., 2005. Wstępne wyniki badań geomorfologiczno-archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 4 w Terliczce k. Rzeszowa, [w:] M. Kuraś (red.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej*, Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli, Stalowa Wola, 19–38.
- Kozłowski J.K., 1963. Z zagadnień paleolitu Polski południowo-wschodniej. *Rocznik Województwa Rzeszowskiego*, III, 5–18.
- Łanczont M., Madeyska T., Muzyczuk A., Valde-Nowak P., 2002. Hłomcza – stanowisko kultury magdaleńskiej w Karpatach polskich, [w:] J. Gancarski (red.), *Starsza i środkowa epoka kamienia w Karpatach Polskich*, Muzeum Podkarpackie w Krośnie, Krosno, 147–187.
- Łanczont M., Sosnowska E., 2005. Aktualny stan profili geologicznych wybranych stanowisk paleolitycznych i pradziejowych występujących na cegielniach w pow. przemyskim i jarosławskim. *Rocznik Przemyski*, 41, 157–164.
- Łanczont M., Połtowicz-Bobak M., Bobak D., Mroczek P., Nowak A., Komar M., Standzikowski K., 2020. On the edge of eastern and western culture zones in the early Late Pleistocene. Święte 9 – A new epigravettian site in the south-east of Poland. *Quaternary International*, 587–588, 172–188. DOI: 10.1016/j.quaint.2020.08.028
- Mitura P., Pasieka A., 2005. Materiały krzemienne ze stanowiska 1 w Nowej Wsi, gm. Trzebownisko, woj. podkarpackie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXVI, 5–24.
- Osiński K., 1932. Najstarsze ślady człowieka dyluwialnego w Przemysłu. *Ziemia*, 19, 278.
- Połtowicz M., 2004a. Ślady łowców mamutów i wyspecjalizowanych myśliwych na terenie Przemysła, [w:] A. Koperski (red.), *Dzieje Przemysła, I, Osadnictwo Pradziejowe i Wczesnośredniowieczne, II, Analiza Źródeł i Synteza*, Towarzystwo Przyjaciół Nauk im Kazimierza Marii Osińskiego w Przemysłu, Przemysł, 5–17.
- Połtowicz M., 2004b. Stan i potrzeby badań nad starszą epoką kamienia w Polsce południowo-wschodniej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Socjologiczno-Historyczna*, 23, 125–140.
- Połtowicz-Bobak M., 2020. Eastern border of the Magdalenian culture – an area of settlement or resource gathering? *Anthropologie*, 58, 215–226. DOI: 10.26720/anthro.20.03.20.1
- Połtowicz-Bobak M., Bobak D., 2020. Human settlement in Polish territory during the Last Glacial Maximum (ca 24,000–19,000 cal. BP): The calm before a new deal. *Acta Geographica Lodziensia*, 110. DOI: 10.26485/AGL/2020/110/2
- Połtowicz-Bobak M., Bobak D., Gębica P., 2014. Nowy ślad osadnictwa magdaleńskiego w Polsce południowo-wschodniej. Stanowisko Łąka 11–16 w powiecie rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXV, 237–248.

- Połtowicz-Bobak M., Bobak D., Janicki R., 2009. Nowy ślad osadnictwa środkowopaleolitycznego na Podkarpaciu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXX, 143–147.
- Sobczyk K., 1995. Osadnictwo wschodniograweckie w dolinie Wisły pod Krakowem, *Rozprawy Habilitacyjne*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Sobkowiak-Tabaka I., 2017. *Rozwój społeczności Federmesser na Nizinie Środkowoeuropejskiej = The development of the Federmesser culture on the North European Plain*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Poznań.
- Sytnyk O., 2015. Paleolit Przedkarpacia i Podola: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy, [w:] M. Łanczont, T. Madeyska (red.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej*, UMCS, Lublin, 693–835.
- Wilczyński J., 2016. Variability of Late Gravettian lithic industries in Southern Poland: A case study of the Kraków Spadzista and Jaksice II sites. *Quaternary International*, 406, 129–143. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2015.10.026>
- Wiśniewski A., Połtowicz-Bobak M., Bobak D., Jary Z., Moska P., 2017. The Epi-Gravettian and the Magdalenian in Poland: New chronological data and an old problem. *Geochronometria*, 44, 16–29. DOI: 10.1515/geochr-2015-0052